بونیادگەری و
بونیادگەریی پێکهێنەرانە

نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

بونیادگەری STRUCTURALISM:

میتۆدی بونیادگەری بۆ یەکەمجار لە بواری زانستی زمانەوانیدا سەریهەڵدا، ئەم ڕەوتـــە یان ئەم میتۆدە پێی وایە زمان بریتییە لە کۆی پێکهاتەی ڕەگەزە جیاواز و پێکەوەبەستراوەکان، بەجۆرێک ناشێت هیچ رەگەزێک بەجیا دیاری بکرێت و پێناس بکرێت، بەڵکو دەشـــێت رەگەزێک لە پەیوەندیدا بە کۆی رەگەزەکانی ترەوە دیاری بکرێت. دەتوانین مانای وشـــەی بونیاد یان بنیـــات و بونیادگەری یان بنەماخوازی لەیەکدی نزیک بکەینەوە، چونکە لە سەرەتادا ئەم وشەیە تەنها لە بواری تەلارسازیدا بەمانای راســـتەوخۆی «دانانی بەردی بناغەی بینایـــەک» بەکاردەهات، بەڵام دواتر بەمانا مەجازییەکەی لە زانســـتی زمانەوانی و شـــێوازگەری و زانستەکانی تریشدا بەکارهێنرا.

زانای زمانەوانیی سویسری فردیناند دی سوسێر (١٨٥٧-١٩١٣) بە دامەزرێنەری بونیادگەریـــی زمانەوانـــی دەژمێردێت، ئەگەرچی ئەو لە لێکۆڵینەوەکانیدا وشـــەی بونیاد و بونیادگەریی بەکارنەهێناوە، بەڵکو وشەی سیستم SYSTEM ی بەهەمان مانای بونیاد بەکارهێناوە. سوســـێر سێ جومگەی گرنگی لەو زانستەدا دەسنیشان کرد کە دواتر بوون بە سێ دیواڵتی بنچینەیی بونیادگەری لە بوارە مەعریفییەکانی تریشدا:

١-زمان/ئاخاوتن.

٢-دال/مەدلول (واتە: دەنگ و مانا).

٣- سانکرۆنی و دیاکرۆنی (واتە تزامنی و تعاقبی).

دی سوســـێر ئەم میتۆدە بە یاریی شـــەترەنج دەچوێنێت، بەو پێیەی هەر رەگەزێک لە رەگەزەکانی گەمەی شـــەترەنج (بۆ نموونە ســـەرباز یـــان فیل یان قەڵا) بەبێ پەیوەندیی لەگـــەڵ کۆی رەگەزەکانی دی، رۆڵێکـــی ئەوتـــۆی نابێت، بەڵام دەشـــێت رەگەزێکی دیاریکراو (بۆ نموونـــە وەزیر) لە پەیوەندیدا بـــە رەگەزەکانی ترەوە، رۆڵێکی دیار و کاریگەر و بەرجەســـتەتر ببینێت. لاوازبونی رەگەزێک یان چەند رەگەزێک کار لە ســـەرجەم رەگەزەکانـــی دیش دەکات. تەنانەت لە فسیۆلۆژیاشـــدا تیۆری بونیادگەری هەیە کە دەڵێت ئەندامەکانی جەســـتە ناتوانن بوونێکی سەربەخۆیان هەبێت، بەڵکو لە پەیوەندییەکی وەزیفیی دیاریکراودا دەتوانن وەزیفەی گشـــتی دیاری بکەن، بۆیە مومکین نییە رەگەزێک/ئەندامێک لە رەگەزەکانی دی جیابکرێتەوە، ئەگینا کار لە وەزیفەی ئەندامەکانی تریش دەکات.

دواتر ئەم ڕەوتە زمانەوانییە کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر بوارە مەعریفیەکانی تریشدا جێهێشت، لەوانە ئەنترۆپۆلۆژیا و سایکۆلۆژیا و سۆسیۆلۆژیا و ئابووری و تەلارسازی و فەلسەفە و مێژوو و هونەر و ئەدەب. گرنگترین نوێنەرانی ئەم میتۆدە لە زانســـتی زمانەوانیدا بریتین لە: دی سوســـێر و ســـاپیر و چۆمســـکی و رۆمان یاکۆپســـن(کە بە ڕابەری زانســـتی نوێی زمانەوانیی بونیادگەری دەژمێردرێت) و ئیخنباوم و بلۆمفیلد و ترۆبتســـکۆی و هلمســـلیڤ، لە ئەنترۆپۆلۆژیادا کلۆد لیڤی ستراوس کە لەدوای سوسێر بە باوکی بونیادگەری دەژمێردرێت، جاک لاکان لە سایکۆلۆژیادا، رۆلان بارت و جۆلیا کریستیڤا و جیرار جینێت و ڤلادیمێر پرۆپ و جان کۆهین و ریڤاتێر و گریماس و تۆدۆرۆڤ و گۆڵدمان لە ئەدەب و رەخنەی ئەدەبیدا، میشیل فۆکۆ و پۆل ریکۆر و دێریدا و جیل دۆلۆز لە بواری فەلسەفەو مەعریفەدا، لوی ئالتۆسێر لە مارکسیزمدا، فیرنان برۆدێل لە زانستی مێژوودا، کە هەریەکەیان بەشێوەیەک سوودیان لەو میتۆدە وەرگرتووە.

بونیادگەری لە رەخنەی ئەدەبیدا بایەخی ســـەرەکی بە تێکســـت دەدات، ئـــەم میتۆدە وایدەبینێت تێکســـتی ئەدەبی جیهانێکی ســـەربەخۆیە و لە چەندین توخمی جیاواز و پێکەوەبەستراو پێک دێت و لە نووســـەرەکەی جیادەبێتەوە. چونکە تەنها ئەو توخمانەن کە لە پەیوەندییەکی تایبەتیدا دەق پێک دەهێنن. رەخنەگری فەرەنســـی رۆلان بـــارت (١٩١٥-١٩٨٠) بە ڕابەری تیـــۆری بونیادگەری لە رەخنەی ئەدەبیدا دادەنرێت، بەتایبەتی لە کتێبی «نووسین لە پلەی سفردا» کە لە ساڵی ١٩٥٣دا چاپی کردووە، هەروەها لەو لێکۆڵینەوەیەیدا کە لە ســـاڵی ١٩٦٣دا بەناونیشانی (س/ز) لەبارەی چیرۆکی «سارازین»ی بەلزاکی نووسیوە.

بونیادگـــەری وایدەبینێت ئەدەب بریتییە لە بونیادێک لەناو بونیادێکی گەورەتر و ســـەرجەمگیرتر کە زمانە، لێرەدا زمان و ئەدەب پێکەوە لکاون و کۆمەڵێ کۆد و رێسا و نەریتی دیاریکراو تەحەکومیان پێدەکات.

دەتوانیـــن شـــیکردنەوەی بونیادگـــەری لە ئەدەبـــدا، لەم خاڵە ســـەرەکییانەی خـــوارەوەدا کورت بکەینەوە:

١- بونیادگەری پتر گرنگی بە جەوهەری ناوەکیی تێکســـتی ئەدەبی دەدات، بێئەوەی پابەندی بکات بە واقیعی کۆمەڵایەتی و راستییە فیکرییەکان و بارودۆخی سایکۆ-سۆسیۆلۆژیی نووسەر.

٢- بونیـــادی قوڵی تێکســـت و تۆڕی ئاڵـــۆزی پەیوەندیی توخمەکانی تێکســـت، دەبن بە بناغەی سەرەکیی کاری ئەدەبی، تەنها پەیوەندییە ناوەکییەکان ئەدەبیەتی ئەدەب بەرجەستە دەکات.

٣- بونیادگـــەراکان دان بە ڕەهەندی خودی و مێژوویـــی و کۆمەڵایەتیی ئەدەبدا نانێن، چونکە ئەوان

وایدەبینن ئەدەب بریتییە لە قەوارەیەکی زمانەوانی یاخود بریتییە لە جەستەیەکی زمانەوانیی سەربەخۆ، یان بریتییە لە سیســتمێک لە هێما و دەلالات کە هیچ پەیوەستێکی بە دەرەوەی تێکست نییە، بەڵکو پابەندە بە ڕستە لە هەر سێ ئاستی دەنگی و پێکهاتەیی و دەلالیدا.

ئەمڕۆ هەندێ لە رەخنەگران دەڵێن بونیادگەری لە قۆناغێکدا برەوی هەبووە و ئێســتا بەسەرچووە، تەنانەت کاتی خۆی هەندێ لە ڕابەرانیشی لێی پاشگەز بوونەوە، بۆ نموونە بارت و دێریدا و فۆکۆ رەخنەی لێدەگرن، یان نکوڵی دەکەن ســەر بەو ڕەوتە بن، تەنانەت تۆدۆرۆڤ لە دواکتێبیدا بەناوی (ئەدەب لە مەترســیدایە) رەخنە لە بونیادگەری و ڕەوتە فۆرمالیســتییەکان دەگرێــت و بایەخی کۆمەڵایەتییانەی ئەدەب دەهێنێتە ئاراوە.

گرنگترین رەخنەیەک کە ئاراســتەی بونیادگەری دەکرێت، ئەوەیە کە ئەم ڕەوتە مێژوو پشــتگوێ دەخــات و گرنگی بە مانــا نادات و بەجۆرێک مامەڵە لەگەڵ تێکســتدا دەکات وەک ئەوەی قەوارەیەکی زمانەوانیی سەربەخۆ بێت و لە ژینگە کۆمەڵایەتییەکەی دابڕابێت، بەڵام لەڕاستیدا ئەم قسەیە بەرەهایی راســت نییە، چونکە ئەم میتۆدە لە پۆست سترەکچورالیزمدا بایەخێکی دیکە پەیدا دەکات، بەتایبەتی لە زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا بەدوای بونیادە قووڵ و شاراوەکانی کۆمەڵگەی بەشەریدا دەگەڕێت.

ئەگەر بونیادگەری وەک مۆدێل و وەک ئایدیۆلۆژیا بەسەرچووبێت، ئەوا وەک میتۆدێکی توێژینەوەی زانســتی بوونی هەیە، چونکە هەر بزاوتێکی فیکری کە لەنێو دەچێت، بەتەواوی لەنێو ناچێت، بەڵکو لایەنە باشەکانی دەمێنێت و لەنێو بزاوتی گشتیی مێژووی فیکردا دەتوێتەوە.

ئەم میتۆدە لە ســەرەتای حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا لەناو رەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا بڵاوبووەوە، لە ئەدەبی کوردیشدا لە کۆتایی هەشتاکان و سەرەتای نەوەدەکاندا برەوی پەیدا کرد و هاتە نێو پرۆسەی رەخنەییــەوە، بەڵام تەمەنی ئەو برەوپێدانــە کورت بوو، ئەمڕۆ ڕەنگدانەوەیەکی ئەوتۆی بونیادگەری لە رەخنەی کوردیدا نابینین بەدەگمەن نەبێت.

بونیادگەریی پێکهێنەرانە GENETIC STRUCTURALISM:

بونیادگەریی پێکهێنەرانە (البنیویة التکوینیة) بەشێکی گرنگە لە بونیادگەریی گشتی، ئەم ڕەوتە لە ئەنجامی کۆششــی هەندێ لە روناکبیر و رەخنەگرە مارکسیســتەکان دروســت بوو، کە هەوڵیاندا گونجانێک برەخســێنن لە نێوان تێزە فۆرمالیستەکانی بونیادگەری لەسەرێک و نێوان بنەماکانی بیری مارکسیزم لە ڕاڤەکردنی ماتریاڵییانەی فیکر و کولتوردا لەسەرێکی تر.

چەند بیرمەندێک بەشــداریان لە دارشــتنی ئەم ڕەوتەدا کردووە، دیارترینیان بیرمەندو رەخنەگری مارکسیســتی مەجــەری (جۆرج لــۆکاچ ١٨٨٥-١٩٧١)ە. بەڵام یەکێک لەو نووســەر و رەخنەگرانەی کە دواتر رۆڵێکی گەورەتریان لەو دارشــتنەدا هەبووە، رەخنەگری فەرەنسیی بەڕەچەڵەک رۆمانی (لوسیان گۆڵدمان ١٩١٣-١٩٧٠)ە.

تێزەکانی لوســیان گۆڵدمان بە ڕوونی لە تێز و بۆچوونەکانی جۆرج لۆکاچەوە سەرچاوەیان گرتووە، لۆکاچ بەجۆرێک پەرەی بە تیۆری رەخنەیی مارکسیزم داوە کە ڕێگەی بۆ تەوژمێکی وەکو بونیادگەریی پێکهێنەرانــە کردەوە تا دەربکەوێت و پرۆســەی کارە رەخنەییەکانی خــۆی، بەپێی بنەماکانی بیری مارکســیزم، ئەنجام بدات، بەڵام گۆڵدمان ســوودی لە شــیکردنەوەی دەرونیش وەرگرت، بەتایبەتی لە لێکۆڵینەوە ســایکۆلۆژییەکانی زانای دەروونیی سویســری (جان پیاجــێ ١٨٩٦-١٩٨٠)، گۆڵدمان دان

بەوەدا دەنێت کە زاراوەی بونیادگەریی پێکهێنەرانەی لە جان پیاجێ خواستووە.

لەڕاستیدا بونیادگەری پێکهێنەرانە، کە بەشێوەیەکی سەرەکی گۆڵدمان نوێنەرایەتیی دەکات، بریتییە لە کارلێک و ئاوێزانبوونی ژمارەیەک ئایدیاو تیۆرو فەلسەفە، مارکسیزم لەم ئاوێزانبوونەدا پێکهاتەیەکی سەرەکییە، لەتەک بۆچوونە فەلسەفییەکانی کانت و هیگڵ و تێزەکانی پیاجێ و جۆرج لۆکاچ.

گۆڵدمان لە هەموو ئەمانەدا ویستی ئەلتەرناتیڤێکی زانستی بۆ بونیادگەریی کلۆد لیڤی ستراوس (١٩٠٨- تا ئەم ساتەوەختەش لە ژیاندا ماوە) و فەلسەفەی لوی ئالتۆسێر (١٩١٨-١٩٩٠) بدۆزێتەوە بۆ لێکۆڵینەوەی کۆمەڵگە و گۆڕانکارییەکانی کولتوری مرۆڤایەتی. ناکۆکیی گۆڵدمان لەگەڵ بونیادگەریی ستراوس و ئالتۆسێردا، بریتییە لەوەی کە ئەو دوو بیریارە ڕۆڵی مرۆڤیان لە دروستکردنی مێژوودا فەرامۆش کردووە، بەتایبەتی لە ئەنترۆپۆلۆژیای ستراوسدا فەرامۆشکردنی فاکتەری مێژوو-وەک گۆڵدمان دەڵێ- هاوپەیمان بوو لەگەڵ کاپیتالیزم و قەیرانەکانیدا، چونکە ڕەتکردنەوەی مێژوو لە لێکۆڵینەوەی بونیاددا لە سۆسیۆلۆژیای ئالتۆسێر و ئەنترۆپۆلۆژیای ستراوسدا، دەبێتە پاڵپشتێکی تیۆریی گەورە بۆ سیستمی نوێی کاپیتالیستی.

گۆڵدمان بەم شێوەیەی خوارەوە بونیادگەریی پێکهێنەرانە ڕوون دەکاتەوە و دەڵێ: «ئەگەر بونیاد لە واقیعدا کاردانەوەکانی خەڵکی بۆ ئەو گیروگرفتە جیاوازانە دیاری بکات کە لە ئەنجامی پەیوەندیی نێوان خۆیان و ژینگە کۆمەڵایەتییەکەیاندا دروست دەبن، ئەوا ئەم بونیادانە، بەشێوەیەکی هەمیشەیی، ڕۆڵێکی چالاک دەبینن، بەڵام لەناو بونیادێکی گەورەتردا کە بریتییە لە بونیادی کۆمەڵایەتی. کاتێکیش بارودۆخ گۆڕانی بەسەردا دێت، ئەوسا چیتر ئەو بونیادانە ئەو ڕۆڵە چالاکە نابینن و بگرە ئەقڵانییەتی خۆیان لەدەست دەدەن، ئیدی چەند بونیادێکی نوێ و جیاواز شوێنی بونیادە بەسەرچووەکان دەگرنەوە».

گۆڵدمان وایدەبینێت ئەو پەیوەندییەی لەنێوان بونیادەکان و ڕۆڵەکاندا هەیە، بریتییە لەو هێزانەی مێژوو دەجوڵێنن. لێرەدا بونیادەکان ستاتیک و جێگیر نین، بەڵکو دینامیک و پڕ لە جووڵە و بزاوتن، بێگومان ئەم بیرۆکەیە لە بونیادگەریی ئەنترۆپۆلۆژیی ستراوس و بونیادگەریی زمانەوانیی ڕۆمان یاکۆپسنیشدا هەیە.

گۆڵدمان دەڵێت خەڵکی ئەو بونیادانە دروست دەکەن کە مانایەک بە مێژوو دەبەخشێت، جا لەبەر ئەوەی خەڵکی بوونەوەری کۆمەڵایەتین، ئەوا مەحکومن بە جۆرێک لە بیرکردنەوە کە ڕوانینێکی تایبەتییان بۆ دنیا هەیە و ئەو ڕوانینەش پابەندە بەو چینە کۆمەڵایەتییەی ئینتیمای بۆ دەکەن، کەواتە «ڕوانین بۆ دنیا» بریتییە لە کۆی ئاڵۆزی ئەو بیروباوەڕ و هەست و خواستانەی ئەندامانی گروپێک یان چینێک پێکەوە دەبەستێتەوە، ئەو گروپە یان ئەو چینە هەمیشە لە ناکۆکیدا دەبێت لەگەڵ گروپە کۆمەڵایەتییەکانی دیکەدا.

لە کاری ئەدەبیدا، بە تێڕوانینی ڕەخنەی بونیادگەریی پێکهێنەرانە، «ڕوانین بۆ دنیا» بەشێک نییە لە داهێنانی خودی نووسەر، بەڵکو بەشێکە لەو پێکهاتە مەعریفییەی گرێدراوە بە چینە کۆمەڵایەتییەکەیەوە، ئەم ڕوانینە بۆ دنیا لە چەند پەیوەندییەکی دینامیکیی نێوان ڕەگەزەکانی کاری ئەدەبیدا، ئەو بونیادەیە کە لە نائاگایی نووسەردا نیشتەجێ دەبێت، کەواتە ئەو بونیادە بریتییە لە ڕوانینێک بۆ دنیا کە لە تێکستێکی ئەدەبیدا ڕەنگرێژ کراوە. لێرەدا گۆڵدمان بەڕوونی هەوڵ دەدات تێزەکانی مارکسیزم بهێنێتە نێو بونیادگەرییەوەو پێی وایە مارکسیزم بەشێوەیەکی قووڵتر و زانستی تر لە بونیادەکانی کۆمەڵگا، واتە لە سەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگە، دەکۆڵێتەوە.

گۆڵدمان لە ڕەخنەی ئەدەبیدا، دوو نموونەی پراکتیکیی لەسەر هەردوو نووسەری فەرەنسی: باسکال

و راسین، پێشکەش کردووە، بەچەشنێک لێکۆڵینەوەی لەسەر کردوون کە کارەکانی بەستوونەتەوە بە هەلومەرجی ئەو چەرخەی کارەکانیان تیادا نووسیوە، پاشان لەمیانی گەڕان بەدوای بونیادەکانی ئەو دوو کارە ئەدەبییەدا، لەو کاریگەرییە کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژییانە ورد بۆتەوە کە بەسیفەتی ڕوانین بۆ دنیا، واتە بونیاد، دەردەکەون.

ئەگەر بونیادگەری پتر بەدوای ڕێسا و سیستمە ناوەکییەکانی تێکستی ئەدەبیدا بگەڕێت و، وەک قەوارەیەکی سەربەخۆ مامەڵە لەگەڵ تێکستدا بکات و، لە کاریگەرییە دەرەکی و کۆمەڵایەتییەکەی بترازێنێت و، لە زمانی تێکستدا بەدوای بونیاددا بگەڕێت. ئەوا بونیادگەری پێکهێنەرانە «ڕوانین» دەکات بە بونیاد و، تێکست دەهێنێتەوە بۆ نێو کۆنتێکستە کۆمەڵایەتییەکەی و، ئەدەب دەبەستێتەوە بە کۆمەڵگە و چینە کۆمەڵایەتییەکان. واتە تێکستی ئەدەبی بریتییە لە ڕوانین بۆ دنیا کە ئەو ڕوانینە دەلالەتێکی کۆمەڵایەتیی هەیە، لێرەدا تێکست، سەرباری ئەو پەیوەندییە پتەوەی لەگەڵ کۆمەڵگەدا هەیەتی، بەڵام سەربەخۆییەکی ڕێژەییشی هەیە. بەکورتی تێکستی ئەدەبی-وەک گۆڵدمان دەڵێ- بریتییە لە بونیادێکی بچووک کە لە هەناوی بونیادێکی گەورەتر لەدایک دەبێت، ئەویش بونیادی کۆمەڵایەتییە. لێرەوە میتۆدێکی نوێ سەریهەڵدا بەناوی «سۆسیۆلۆژیای ئەدەب» کە گۆڵدمان بایەخ و برەوێکی زۆری پێداوە.

دەشێت لە ڕەخنەی ئەدەبی عەرەبیدا، ئەم ڕەوتە لە ڕێبازە ڕەخنەییە خۆرئاواییەکانی دیکە، پتر برەوی هەبووبێت، لەوانەیە ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ هەژموونی تەوژمی چەپەکان و پارتە مارکسیستە عەرەبییەکان کە لە شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا کاریگەرییان لەسەر ئەدەب و بەگشتی کولتووردا هەبوو. ئەم ڕەوتە وەک میتۆدێکی ڕەخنەیی، لە لێکۆڵینەوە ڕەخنەییەکانی محمد بەرادە و محمد بەنیس و یمنی العید پراکتیزە کراوە.

لە ڕەخنەی ئەدەبی کوردیشدا، مەریوان وریا قانیع، میتۆدی بونیادگەری پێکهێنەرانە لە چەندین لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی پراکتیکیدا بەکارهێناوە بۆ خوێندنەوەی تێکستی مەحوی و گۆران و شێرزاد حەسەن و محەمەد عومەر عوسمان.

سەرچاوە:

١- د.میجان الرویلی و د.سعد البازعی، دلیل الناقد الادبی، المرکز الثقافي العربی، الدار ألبیضاء المغرب، ط٥، ٢٠٠٧.

٢- د.شکری عزیز ماضی، فی نظریة الادب، المؤسسة العربیة للدراسات والنشر، بیروت-لبنان، ٢٠٠٥.

٣- اوزالدو دیکرو-جان ماری سشایفر، القاموس الموسوعي الجدید لعلوم اللسان، ترجمة: د.منذر عیاشی، المرکز الثقافي العربي، الدار البیضاء- المغرب، ص٢، ٢٠٠٧.

٤- د.محمد آلتونجی، المعجم المفصل فی الادب، دار الکتب العلمیة، بیروت-لبنان، ط٢، ١٩٩٩.